

A. ROLNICTVÍ.

§ 1. POJEM. STATIKA OREBNÍ.

Slovem „rolnictví“ (Landwirtschaft) v širším smyslu rozumíme veškerou činnost, která se snaží o vzrůst rostlin vzděláváním půdy a o pěstování zvířat. Odtud též název zeměvzdělávání čili zemědělství. V užším smyslu rolnictvím čili orbou označujeme vzdělávání půdy orné a pastevní (Ackerbau).

Rolnictví vyžaduje všech tří výrobních činitelů: sil přírodních, práce a kapitálu; ale je možno, třeba někdy jen obmezeně, nahraditi jednoho činitele druhým (na př. umělé přetvoření půdy meliorací – žací a mlátičí stroje).

Pěstování rostlin zakládá se na využitkování látek v půdě obsažených. Přírozenou podmínkou jeho neztenčené trvalosti jest, aby se půdě stále zase navracelo, čeho se jí ubírá úrodami. Částečně obstarává výkon ten příroda sama; má-li se prováděti dostatečně rychle, musí napomáhati dosazovací činností člověk. Rovnováha mezi těmi výkony, které ujímají půdě části rostlinoživné, a těmi výkony, jež vzaté zase nahrazují, nazývá se statikou orební. Nauka o této statice vyvinula se znenáhla; na základech racionelních teprve, když se zdokonalila t. zv. chemie rolnická, jejímž hlavním tvůrcem byl Justus Liebig.

Až do Liebiga nastřádala se sice experimentálně jistá suma zkušeností, ale ještě v prvních dobách XIX. století čelili jinak mužové, učitelé rolnictví, vycházeli z mylného předpokladu, že rostliny mohou výživu svou bráti pouze z organických látek, v půdě setlelých (humus), kdežto chemie rolnická ukázala, že rostliny berou k výživě přímo i neorganické (minerální) látky do sebe, ač ovšem ne všechny potřebné v tom právě stavu, v jakém se v přírodě nalézají, takže tyto látky musí po případě zvláštními přísadkami býti teprve pro bezprostřednou výživu rostlin uvolněny.

Z různého přirozeného složení půdy v pozemcích vyplývá, že má každé role z látek pro výživu určitého druhu rostlin nutných některé v relativním maximu, jiné v relativním minimu, t. j. některé jsou pro pěstování toho kterého druhu rostlin v poměrném přebytku, jiné v poměrném nedostatku. Avšak jest samozřejmo, že meze naturálního výnosu při pěstování každého jednotlivého

druhu řídí se dle oněch látek, kterých se poměrně nedostává, nikoli však dle těch, kterých jest poměrně nadbytek (t. zv. zákon minimový). Je-li tedy pro určitý druh rostlin potřebí látek a), b), c) v poměru 4 a, 2 b, 3 c, ale v roli jisté jsou v poměru 4 a, 3 b, 4 c, určuje 4 a i možný dosah využitkování látek b) a c), nedojde-li umělym způsobem k přiměřené přísadě.

Prostředky, aby se z této stránky poznalo složení půdy a kvantitativní rozměry potřebných náhrad a tím i podmínky zvýšení výnosnosti určitého pozemku vzhledem ke konkrétním druhům rostlin, podává rolnická lučba. (Důležitost rolnickolučebního pokusnictví.) Rozumí se ovšem samo sebou, že musí ty které látky výživné býti též v půdě ve stavu takovém, aby pro výživu rostliny byly volny. Rovněž rozhoduje mechanická neboli fysikální (tedy nejen lučební) povaha půdy a po případě její mechanické upravení k tomu cíli (na př. náležitě hlubokým zoráním, zkyplením atd.) o možnosti, látky v ní obsažené zužitkovati.

Porušuje-li se rovnováha mezi látkami, jež se půdě berou, a těmi, jež se jí vracejí, t. j. nevyváží-li náhrada co do quale a quanta to, co se půdě ubralo, tedy se stanovíště přírodovědeckého lze vždy mluviti o vyssávání, drancování neboli vymrskání půdy (Raubbau), avšak nikoli vždy touž měrou i s celkového stanoviska národohospodářského. Neboť v jistých dobách může býti opomenutí plné okamžité náhrady národohospodářsky (t. j. s hlediska jistého celku společenského) výhodnějším, jako na př. když běží o rolnictví v krajích nově u vzdělání vzatých s velikou přirozenou úrodností a s nadpotřebným dostatkem půdy. Tu jest pak po případě národohospodářsky výhodnějším, užije-li se kapitálu a práce, jež by potřebny byly k plné, avšak za daných poměrů nikoliv nutné náhradě, v jiných směrech národohospodářsky na ten čas naléhavějších, na př. ku zdokonalení komunikačního systému, k založení jistých odvětví průmyslu a pod. Mladé rolnictví v krajích úrodných, řídkce obydlených, mívá zpravidla tento ráz. (Nyní ještě z části ve Spojených Státech a v Jižní Americe.) Náležitá náhrada půdě zůstává tu dluhem pro doby budoucí, který příroda sama během doby vynahrazuje. Na stupních vývoje jen poněkud vyšších stává se plná náhrada nutností a na nejvyšších nedostačuje zpravidla ani přirozená (mrva chlěvská), nýbrž nezbytno jest sáhnutí i po umělých náhradách, které zejména se týkají látek těch,

jež bývají v půdách skrovněji zastoupeny (kyselina fosforečná, pro jisté půdy a rostliny i draslo).

Nebezpečnoství vysílení neboli vymrskání půdy jest pro celé rolnictví menší, když se — jak při jednoduchých poměrech bývá — plodiny půdy ponejvíce doma spotřebují. Jinak, když se převahou vyvázejí. Ale i tu může zabezpečen býti návrat látek půdě uzmutých tím, že se plodiny jisté doma dříve zpracují (ve mlýnech, lihovarech, cukrovarech atd.) a jen výrobky z nich získané vyvezou, takže doma zachované odpadky dají buď píci (výpalky, řízky) nebo mrvivo.

§ 2. SOUSTAVY OREBNÍ.

Energie, s jakou se přirozené síly výrobní k výrobní činnosti oživují a podněcují (pomocí práce a kapitálu), může být velmi rozdílná. Proto jako ve všech odvětvích výroby lišíme i v rolnictví intenzivní a extenzivní způsoby provozovací. Slova tato mají význam pouze relativní, lze jich užívatí jen, přirovnáme-li jednotlivý způsob výroby k druhým.

I bude se v témže odvětví zvatí intenzivnějším ten způsob výrobní techniky, u něhož u přirovnání s jiným způsobem účinek faktoru pracovního a kapitálového jest v převaze naproti působnosti těchže činitelů při jiném způsobu výroby. Extenzivním bude naopak ten způsob produkce, kde práce a kapitál kvalitativně nebo kvantitativně méně jsou závažny nežli u druhého způsobu, za to však zůstává faktor přírodní naproti pracovnímu a kapitálovému touž měrou relativně závažnějším. Dle toho zase, stojí-li při intenzivnějším způsobu v popředí, buď faktor práce nebo faktor kapitálu mluví se o výrobě intenzivní kapitálem aneb o výrobě intenzivní prací.

Zevně nejnápadněji jeví se řečený rozdíl v tom, že se na téže ploše dá docílití intenzivnějším způsobem výroby více produktu určitého nežli extenzivnějším. To však ceteris paribus spojeno bývá zároveň se závažnými rozdíly ve výši nákladu výrobního, dle které, nelze-li potřebu jinak zabezpečiti, závisí zase ceny; a naopak stav ceny určuje meze možné intenzivnosti.

Rozdílné stupně extenzivnosti a intenzivnosti jeví se v t. zv. soustavách orebních (Feldbausysteme), čímž se rozumějí soubory pravidel, dle jakých se řídí používání kapitálu a práce při vzdělávání půdy. Ve skutečných poměrech vzdělávání půdy panují nespočetné varianty co do způsobu a rozsahu vynakládání kapitálu a práce. Přes to však je možno nejenom logickou abstrakcí, nýbrž i vzhledem ke zkušenostem konkrétních historických vývoju a současných stavů, vytknouti v té rozmanitosti jisté typické jevy, jisté typy soustav orebních, jež, počínáme-li od nejextenzivnějších, jsou asi tyto:

1. T. zv. hospodářství žďárové čili stepní (divoké, spalné), které již i ve stavu polonomadickém bývá provozováno, připravujíc tu po případě pevné usazení. Jeho význačnou vlast-

ností je, že člověk sám půdě ještě nic nenahrazuje. Před prvním osevem spaluje se přirozená divoká vegetace stepní nebo lesní (po vykácení dřev); pro další osev stačí po případě zrní roztroušené, jež zbylo od sklizně a od vymláčení, kteréž se děje na poli samém zpravidla pomocí dobytka. Když po několika letech půda na těch pozemcích je vyčerpána, dochází řada na nové pozemky, až se po delší době turnus vrací k prvopočátečním. (Tak ještě v Sibiři, Brasílii, dříve též v jižní Rusi i v Uhrách. — Tacitovo: „Arva per annos mutant“ v „Germanii“ se takto nejjednodušeji vysvětluje.) Stará kolonisace usazováním kolonistů na rozsáhlých půdách lesních, také v Čechách, tím způsobem se zavádí.

2. Tak zvané soustavy o věčné pastvě. (Systeme mit ewiger Weide.) Ty mají své jméno odtud, že všechna plocha příslušná k jednotlivé osadě (obci, vesnici) se rozpadá na 2 části, z nichž jedna — zpravidla pozemky bližší — slouží trvale orbě, druhá stále za pastvu (odtud název „věčná pastva“) a za les, kdežto na pozemcích první části střídá se pak obilní osev jednoletý nebo víceletý s úhorem (Brache). Střídá-li se na př. dvouletý osev obilní (jeden rok jař, druhý rok ozim) s jednorocním úhorem, mluví se o hospodářství trojpolním neboli trojstranném (též trojhonném), obecném to hospodářství středoevropském ve středověku i v době nové až do předešlého století.

Tato soustava předpokládá zcela pevné usazení, ale nikoli ještě přesně oddělené soukromé vlastnictví; naopak snáší se i s vlastnictvím záduhovým aneb obecním („mir“), ovšemže v posléze dotčeném případě nastává občasné nové rozdělení pozemků mezi příslušníky obce (staré dánské „Reebening“); ale zejména půda pastevní a lesní byla a dlouho zůstala ve vlastnictví společném, jehož zbytky zachovaly se hojně až na naše doby (občiny). Rozdělování orné půdy k obci náležející mezi jednotlivé členy dalo se, byli-li lidé usazeni v uzavřených osadách (vesnicích), obyčejně tak, že nejprve rozdělila se každá nově k tomu určená část na 3 díly; v každém z nich dostal pak každý příslušník obce svůj díl. Všecky díly jedné třetiny osely se ozimem, všecky ve druhé jaří a celá třetí byla úhorem. Úhor mrví se buď pokaždé neb aspoň vždy po druhé, takže podle toho jsou i stupně intenzivnosti rozličné. Kromě obilí málo jiného se pěstuje; dobytek vyživuje se hlavně pastvou, a proto nepadno přezimuje. Osévá-li se úhor

sám pícními rostlinami, na př. jetelem, je to již pokrok k intenzivnějším systémům, který se stupňuje, když kromě jetele také v užívání přišlo (po případě s úplným pominutím úhoru) pěstování okopanin (zejména zemčat) a luštěnin. Tu dělí se již celá plocha orná na 6, 9, 12, 15 „rolí“, takže vždy dvě třetiny její zaujaty jsou obilím, totiž jedna třetina vyhrazena zůstává ozimu, druhá jaří, a jen třetí třetina vyhrazena jest určitým turnem jetele, zemčatům nebo jiným okopaninám, luštěninám, po případě i řepce nebo (kde možno) tabáku atd. Charakteristickým zjevem však zůstává, že dvě třetiny orné plochy jsou vyhrazeny rostlinám stébelným (obilním), které ovšem nejsou více výhradním osevem jako v původní soustavě trojhonné. Rozeznáváme dle toho trojhonnou soustavu *extensivní* a trojhonnou soustavu *intenzivní*. Tato posléze řečená tvoří již vyšší stupeň intenzivnosti nežli soustava uvedená pod č. 3.

Intenzivní soustavu trojpolní lze dosud pokládati za nejrozšířenější soustavu zemí evropských.

3. Tak zv. systém *travoplní* nebo *polnopastevní* (Feldgraswirtschaft, Koppelwirtschaft), při němž na všech pozemcích k orbě způsobilých zaveden je pevný víceletý turnus, ve kterémž se střídá obilí s travinami, nikoli však rok od roku, nýbrž každé na téže pozemku vždy po souvislou řadu let. To předpokládá již dokonalejší technický plán; zorání víceleté pastvy, která po případě byla i umělá (oseť travinami), je nesnadnější, za to pastva na půdě ob čas zorávané je vydatnější, tedy jest možným i značnější stav dobytka. To je systém krajů s vlhkým klimatem horským i rovinným. I tu zase může se, dojde-li vedle obilí i na jetele, okopaniny, luštěniny atd., které v jistých turnech s obilními rostlinami se střídají, rozeznávati více stupňů, od extenzivnějších k intenzivnějším. Tyto poslední jsou dosud systémem pokročilých jinak krajů s klimatem vlhkým; tak na př. nalézají se v Holštýnsku, Meklenbursku, Westfálsku, na ostrovech dánských, též v alpských zemích a franc. Normandii i v částech Anglie. Naopak může pastevní stránka nabýti proti jiným rostlinám převahy, když jsou výhodné podmínky pro chov dobytka zvláště zušlechtěný a tudíž i značně kapitálu vyžadující. (Švýcarské horské kraje, Hollandsko, také — účinkem nedávné obilní krise — novější dobou zase více Anglie.)

4. Hospodářství střídavé (Fruchtwechselwirtschaft). I samy intensivnější tvary hospodářství trojhonného mají ten nedostatek, že

a) při vyhrazení celých $\frac{2}{3}$ plochy orné rostlinám stébelným není při nich dosti možnosti vypěstovati větší množství pícních rostlin a tedy i vyživiti větší počet dobytka jako podmínku vydatného mrvení, a že

b) nevyužívají se látky v půdě dosti účinně, když po 2 leta za sebou jde obilný osev. Neboť větší část jiných látek přirozených nebo uměle dodaných jen pozvolna lučebním rozkladem nabývá podoby k výživě rostlin způsobilé, takže výhodnějším jest sled rostlin takových, jež různým způsobem na výživu z půdy činí nárok i zároveň zasahují rozdílným způsobem do hloubi a šířky svými kořeny (mělkokořenné, hlubokokořenné). Takto se netoliko látky výživné v půdě lépe využítují, nýbrž i jeden druh rostlin druhému půdu po stránce mechanické lépe připravuje. Tak na př. listnaté rostliny lépe chrání půdu před plevelem (mají více stínu), kterýž při bezprostředném sledu stébelnin snáze se rozmůže. V soustavě střídavé nikdy nenásleduje po 2 léta za sebou obilí. Když přechodem od extensivnějších soustav zaváděno bylo střídavé hospodářství, nevymizel úh or ihned docela, ale vyvinuté hospodářství střídavé se obejde bez něho. Střídání zahrnuje v sobě tři hlavní kategorie rostlin — stébelné, listnaté, okopaniny — ve více méně rozmanité hojnosti určitým sledem. (Poměrně jednoduchý prvotní typ anglický, t. zv. norfolkský, obsahoval: 1. řípu, 2. ječmen neb oves, 3. jetel, 4. pšenici. To byl postup, při němž došlo příliš často na jetel. Naproti tomu původní jihoněmecký, t. zv. hohenheimský, měl tento turnus: 1. úhor, 2. řepku, 3. ozim (pšenici), 4. okopaninu, 5. jař, 6. jetel, 7. ozim.)

Hledíc k trojpolnímu hospodářství, zúžuje se při střídavém poměrně značně podíl, který v celém souboru plodin připadá na obilí; avšak tím nezmenší se nutně absolutní množství sklizně obilní, neboť předně mnohem více půdy přijde pod pluh (vzděláním někdejších pastvin), a lepší vzdělání a využitkování půdy dá na téže ploše mnohem vyšší výnosy. Pečlivé obdělávání půdy, hlubší orání, po případě okopávání (u cukrovky) a hojné mrvení (pečlivé zacházení s mrvou, komposty, po případě umělá mrviva) jsou podmínkou zdaru této soustavy. Hojné přirozené mrvení je možno toliko při značném stavu dobytka, jenž zase je možný ná-

sledkem značnějšího výtěžku pícejších rostlin. Krmení je převahou chlévní, při dokonalé soustavě střídavé v krajích úrodných odpadá i docela pasení dobytka venku (jen na vzduch do zahánek se vyvádí).

Kdežto při nižších tvarech hospodářství trojhonného a travoplního provozuje se orba stejným způsobem u hospodářů všech (za společné pastvy na úhorech), musí se při intenzivnějších systémech a zvláště při střídavém plánu hospodářský, t. j. dotčený víceletý turnus střídání i volba plodin (tedy celá osnova těžební), přizpůsobiti

a) individuálním poměrům půdy ke každému statku náležející, a zároveň

b) konkrétním podmínkám trhu (na př. příhodně položený statek obrátí se k mléčnému hospodářství, jiný k chovu dobytka pro zír; jiné osnovy těžební při pěstování cukrovky a jiné při zemědělském hospodářství pro výrobu lihu atd.). — Střídavé hospodářství jest systém krajů zámožných a hustě obydlených, tedy zvláště takových, které mají vyvinutý průmysl. Rozdíly orby kapitálem intenzivní a prací intenzivní mohou zde vystoupiti nejnápadněji, jakož vysvítá na př. z přirovnání hospodářství belgického, jež jest intenzivní kapitálem, s čínským, kteráž jest intenzivní prací. — V Čechách o zavedení střídavého hospodářství nejvíce zjednal si zásluh František Horský z Horskysfeldu (nar. 1801).

5. Nejvyšší stupeň intenzivnosti se dosáhne, když se vybaví rolník z nutnosti střídati rostliny, a může vybíratí libovolně plodiny právě nejlépe zpeněžitelné a po případě pěstovati na téže ploše nepřetržitě jediný druh rostlin; za to dle povahy a potřeby půdy a pěstování rostlin podává půdě náhradu hojnou mrvou druhům těch rostlin právě přiměřenou a půdu tu co nejpečlivěji mechanicky vzdělává (zrývá, okopává, pleje, zalévá atd.); odtud i název „hospodářství volné“, jak se jeví v obvyklém našem zahradnickém.

§ 3. ÚVAHA O SOUSTAVÁCH OREBNÍCH.

Přihlížíme-li k tomu, co bylo řečeno již v paragrafu předešlém pod č. 2. a 3., lze pořad soustav orebních od nejextensivnějších k nejintensivnějším též takto sestaviti: 1. žďárová, 2. původní trojhonná nebo travoplní, 3. zdokonalená trojhonná, 4. střídavá, 5. volná.

Význačnou vlastností soustav intenzivních jest:

1. větší členitost a zároveň větší vzájemná závislost spolupůsobících činitelů. Prvotní jednostranné pěstění obilí rozšiřuje se na stále větší obor plodin jiných, píceňích, tržebních, průmyslových, podmiňujících navzájem lepší výživu z půdy a vícestrannou možnost odbytu, rovněž vzniká těsnější vzájemnost mezi pěstováním plodin a chovem dobytka, nežli při extenzivních soustavách. K tomu ještě přistupuje těsnější spojitost se závod y k průmyslovému zpracování plodin vytěžených (cukrovary, lihovary, pivovary, škrobárny atd.) a k využitkování odpadků jejich. Výsledek závisí na trefnosti té kombinace. Ale tato mnohostrannost intenzivních soustav má za následek i větší bezpečnost v ukončení lidských potřeb, a to z dvojí příčiny. Jednak záměrné vzdělání půdy odpomáhá překážkám přirozeným, a již tím zabezpečuje zpravidla lepší výsledek. Jednak nestává se zpravidla, aby se nezdařily týmž rokem všechny druhy plodin. Nepovede-li se obilí, povedou se okopaniny nebo pícní rostliny a naopak. Jest tudíž i řidší případ nouze a hladomoru, jak při výrobě extenzivní někdy nastávají. (Indie, ještě i části Ruska.)

2. větší nákladnost, neboť naproti bezplatné působnosti přírody stále více vystupuje v popředí nákladový činitel kapitálu a práce. Každý intenzivnější systém poskytuje větší hrubý výnos, avšak ten musí se vykoupiti zpravidla nákladem více než poměrně zvýšeným, t. j. obdrží se sice plodin více, avšak podmíněno to bývá nákladem nejen proporcionálně stoupajícím, nýbrž i relativně vyšším, t. j. každý hektolitr nebo metrický cent plodin stojí více nákladu („přijde dražší“) než dříve. Naskytují se s tím ovšem souběžně i jisté pokroky v technice rolnické, jimiž se nákladu ušetřuje (dokonalejší nástroje, vynálezy lepšího využitkování jistých pomůcek, dosud za bezcenné pokládáných, atd.). I tomu se často říká

intenzivnější hospodaření, ba říká se tak vůbec každému lepšímu uskutečnění zásady hospodárnosti (nemařiti mrvy, dbáti si lépe dobytka atd.), ač se tu právě o žádnou změnu orební soustavy nejedná. To však sluší dobře různiti od intenzivnější soustavy orební. Setkává-li se přechod k intenzivnější formě se současnými pokroky ve způsobech vzdělávání půdy, tedy může být proveden i bez zvýšených nákladů.

Tato otázka nákladová vůbec jest v mnohém směru ještě nedosti vyjasněna. Spisovatelé zemědělstí nevěnovali theoretickému propracování nejvyšších (základních, nejpovševnějších) nauk o ní dosti pozornosti, mluvíce namnoze tak, jakoby zvýšenými oběťmi práce a kapitálu výnos půdy do neobmezena se dal rozmnožiti. Tomu odporovalo učení starších národohospodářů, dle kterého právě v zemědělství dochází se poměrně brzy k mezím, od kterých počínajíc, vykoupiti jest každé další zvýšení hrubých výnosů naturálních (sklizní) více než poměrnými oběťmi kapitálu a práce, takže

a) náklad výrobní každé jednotky produktové jest větší a

b) výnos čistý pro hospodáře po případě celkem též vyšší, ale relativně, t. j. poměrem k celému výnosu hrubému, procentuálně menší (což závisí na cenách).

O všeobecné správnosti tohoto theoremu, kterýž se nejobecněji nazývá „zákonem o ubývajících výnosech půdy“, nemůže býti pochyby, jinak by se mohlo a musilo tvrditi, že se dá oběťmi práce a kapitálu beze změny poměrných nákladů výrobních na dané ploše pozemkové výnos hrubý do nekonečna libovolně rozmnožiti, že tudíž dané území ke stejné nákladné výživě libovolného vzrůstu obyvatelstva při náležitě technice musí dostačiti, což přece je zjevná absurdnost.

Naproti tomu však učí zkušenost i jasná logická úvaha, že pravidlo o poměrně stoupajících nákladech výrobních při přechodu k intenzivním výrobám platí jen ceteris paribus, t. j. pouze, když

a) trvají tytéž nástroje, nářadí a tytéž způsoby obdělávání půdy, chovu dobytka, pěstování mrvy atd., a když

b) běží zároveň o tytéž plodiny.

Skutečně však se může docíliti i snížení nákladů výrobních, po případě na změně soustavy orební docela nezávislé:

a) pokrokem v technice nástrojů a nářadí výrobního,

b) volbou jiných plodin povaze půdy přiměřenějších,
c) melioracemi, které buď škody (na př. záplavy) odvrátí nebo úrodnost půdy odvodněním (drenáží) nebo zavodněním stupňují.

Teprve z kombinovaného bilancování všech těchto činitelů může in concreto na jisto vyjít, zvýší-li se skutečně při volbě intenzivnější soustavy náklady výrobní; praktické důsledky pro rozhodnutí hospodářovo při tom dají se vyvodit jenom zároveň u přirovnání s cenou, jež se dá docílit. Proto se výše výslovně pravilo, že poměrné zvýšení nákladů nastává při postupu k soustavám intenzivnějším jenom ceteris paribus. Vyšší nárok na podnikatelské vlastnosti hospodářovy, jež se touto kombinací musí osvědčit, je však dán při přechodu k intenzivnější soustavě samou povahou věci (srovn. č. 3.).

3. Větší nárok na podnikatelskou způsobilost hospodářovu. Extensivní soustavy zpravidla dopouštějí jistou jednotvárnost techniky. Všichni hospodáři pracují stejným způsobem, stejné plodiny se pěstují, stejným časem počíná se žítí, síti atd. Intenzivní způsoby ukládají však individuální přízpusobením výroby jednak podmínkám půdy, jednak podmínkám odbytu či trhu. Obé dohromady rozhoduje o vhodné volbě plodin, dle níž nastává po případě též potřeba zvláštních obětí na půdu, aby se její způsobilost k větším výnosům trvale docílila (meliorace). Změny konjunktur nutí k změnám v plánech hospodářských. Tak účinkem nedávné obilní krise ztenčilo se obecné pěstování obilí, za to tím více hleděno tu rozšířeným pěstěním píce povznést chov dobytka, tu zas více dáti místa rostlinám průmyslovým a tržebním.

Spojením obou účinků (pod č. 2. a 3. uvedených) nabývá provozování rolnictví větší přibuznosti s průmyslem. Činitel kapitálu a práce hraje velikou úlohu, strojové spracování výrobků pro trh (mlékárny, sýrárny a pod.) provozuje se ryze průmyslově, nejen práce lidská se nahrazuje mechanickou, nýbrž i mechanická zvířecí jinou účinnější (parní stroje, elektřina). I mluví se tedy zřejmě o „industrialisaci“ zemědělství. Nedovedou-li vlastníci půdy těm požadavkům vyhověti, hynou, jsou-li vlastníky menšími, a jsou-li většími, udržují se jen pomocí pachtu, t. j. systému, který podnikatelsky schopnější živly přivádí.

4. Určitý vliv na sociální útvary a poměry. Jisté so-

ciální útvary dobře možné, dokud panuje extensivní výroba, stávají se nesrovnatelnými s intenzivním provozováním. Tak společné vlastnictví pozemků stává se překážkou samovolných pokroků k intenzivnějším výrobám, půda stále více se prosycuje plody práce lidské, a již tím stoupá sociální oprávněnost individuálního vlastnictví pozemkového, a konečně si zjednávat platnost i větší míra svobody vlastníka pozemkového, takže musily rovněž zmizeti i zbytky starých řádů, naturální dávky a výkony (desátky a roboty), aby byla otevřena dráha dalším pokrokům intenzivní výroby a podnikatelské samostatnosti rolníkovy.

Vyšší potřeba kapitálu a práce má dále za následek dvojí sociálně významnou stránku:

a) vzrůst rolnického zadlužení, byť i produktivního (meliorační dluhy, opatření provozovacího kapitálu) a

b) rozmnožení námezdních sil pracovních, čímž po případě i do rolnictví vchází otázka dělnická.

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že především u každého jednotlivého hospodáře míra intenzivnosti jeho výroby (ne zároveň též větší míra uskutečnění zásady hospodérnosti při téže soustavě) závisí na bilanci ceny, za niž lze ty které výrobky odbýti, a nákladu, jehož vyžaduje určitá soustava orební a rozličné osnovy těžební v mezích téže orební soustavy, totiž volba plodin, postup jejich atd. Momenty, které na to mají účinek, jsou tyto:

a) Povah a půdy. Dle zkušenosti jest zavedení intenzivní výroby snadnější na úrodných pozemcích nežli na neúrodných, čímž zejména se vysvětluje, že i v zemích s výrobou celkem již značně intenzivní, mezi územími intenzivně vyrábějícími zbývají krajiny, jež nemohou jinak produkovati než extensivně.

b) Poloha k trhu (k místu spotřeby neb odbytu). Příznivá poloha k trhu, respektive příznivé dopravní spojení s trhem, má na možnost intenzivnější výroby rozhodný vliv, neboť čím větší částku ceny, která stržiti se dá, pohltí náklad dopravní, tím menší může býti náklad výrobní na místě samém, tedy ceteris paribus jen tím extensivněji může se vyráběti. Ale také druhý moment při tom konkuruje; výrobky, jež se nedají bez újmy jakosti déle zachovati (mléko, jisté zeleniny), nebo takové, jež jsou těžce dopravitelné, mají přirozená výrobní stanoviště vytčena na místech trhu blízkých nebo s ním alespoň výhodně spojených. I má tudíž

poloha k trhu vliv nejen na všeobecný ráz možné intenzivnosti nebo extenzivnosti výroby, nýbrž i při stejné míře intenzivnosti na volbu plodin (poblíže měst pěstování druhů zemědělných, ve vzdálených krajinách převaha pěstování zemědělných pro lihovary), tedy na těžební osnovy v mezích téže intenzivní soustavy. Význam tohoto činitele byl nejlépe vylíčen hypotézou Thünenovou.

c) **Hodnota půdy samé.** Dle obecného pravidla o hodnotě stoupá hodnota výrobního prostředku tímž poměrem, jakým hodnota výrobku (srovn. v theoretické části národního hospodářství stať „o hodnotě“). Toto pravidlo jest však modifikováno, pokud běží o hodnotu pozemků, jistými zvláštními příčinami. Za modifikaci jeho sice ještě nelze pokládati skutečnost, že se za převládajícího peněžního hospodářství a stoupajícího významu kapitálu movitého odhadování hodnoty pozemků děje kapitalisováním jejich čistého výnosu dle běžné míry úrokové, takže při stejném výnosu směnná hodnota pozemků stoupá, když klesá běžná míra úroková a naopak. Avšak v zemích hustě obydlených spařujeme stoupatí ceny pozemků i přes meze touto skutečností odůvodněné, ač se zároveň nemění ani výnosy, ani míra úroková, což má příčinu jednak v obmezenosti půdy vzhledem k poptávce, jednak v tom, že mnozí kupují pozemky, aby část svých kapitálů uložili způsobem nejbezpečnějším, jednak také, pokud běží o větší usedlosti, pro výhody sociální a jiné příjemnosti, jež poskytuje držení majetku venkovského. Když tím způsobem hodnota majetku pozemkového se zvýší, a dokonce se v počet vezme i zadlužení (jež nikterak nepochází pouze z příčin výrobních!) — tedy se stává vysoký stupeň hodnoty pozemkové nadměru významným, je-li dosažený stupeň intenzivnosti z nějakých zevních příčin ohrožen. (Anglie po zrušení obilních cel na sklonku let čtyřicátých, veliká část Evropy pod účinkem zaoceánské novější soutěže obilní.) Neboť tu nelze bez nejtěžších sociálních převratů snéstí stlačení výnosů, a nuceno je rolnictví vrhnouti se na výrobky vyšší hodnoty a měniti dle toho své těžební osnovy, chce-li krisím podobným zabrániti. Tak i vysoká hodnota půdy v okolí velikých měst nuší ke způsobu výroby, v němž mají rozhodující váhu výrobky cenné. (Zelinářství kol měst.)

S obecného stanoviska národohospodářského vyplývá z předešlých úvah toto: Přejít k intenzivnějším tvarům hospodaření

je pro celé národní hospodářství jen tenkrát prospěšným, nedá-li se potřeba uhraditi jinak způsobem levnějším. Pokud tedy je půdy dosti a obyvatelstva málo, takže extensivní formy dosavadní dostačí k opatření domácí spotřeby nebo dokonce i k vývozu, nebo dá-li se dovozem z ciziny, ještě extensivněji vyrábějící, uhraditi nedostatek domácí výroby bez většího nákladu, bylo by umělé vynucování přechodu k intenzivnějším formám národohospodářsky neodůvodněno. To bylo v řadě posledních desetiletí praktickým stanoviskem u evropských zemí obilí přivážejících, to jest zemí průmyslových, jež při značně vyvinutém rolnictví přece neuhradily plnou svou potřebu obilní vlastní výrobou. V těchto státech nebylo usilováno o uhrazení celé domácí potřeby obilní, byloť by to bylo vyžadovalo obětí kapitálových, kterých výhodněji se užilo k jiným odvětvím produkce, na př. na průmysl. Za jeho výrobky bylo jim lze opatřiti si s větší výhodou obilí z ciziny extensivně vyrábějící, než kdyby byly stupňovaly výrobu obilí měrou pro domácí potřebu dostatečnou.

Když pak klesla na evropských trzích cena obilní, zvláště pšenice, účinkem zaoceánské soutěže (následkem extensivních způsobů tamní výroby rolnické na půdě ještě přirozeně úrodné), a soutěž ta usnadněna byla dotčeným zemím pomocí zdokonalených zařízení obchodních i transportních, takže cena obilí jejich byla na samých evropských trzích nižší, nežli za kterou při dosavadním stupni intenzivnosti státy evropské vyráběti mohly, tu vůbec již nešlo v evropských státech o otázku přechodu k intenzivnějším formám, nýbrž o zachování dosavadního stupně intenzivnosti, čemuž napomáháno v některých státech (Francii, Německu, Rakousko-Uhersku) cly obilními (srovn. níže o clech ochranných), vůbec však přeměnami osnov výrobních ve směru ztenčené výroby obilní a rozšířené výroby cennějších rostlin průmyslových a tržebních, zahradnických (zelin, ovoce) a rozšířením pícní produkce pro chov dobytka.

§ 4. O THŮNENOVĚ HYPOTHESE ZVLÁŠTĚ. (Thünen: „Der isolierte Staat“.)

Tato je zajímavá jak po stránce methodické, tak svým výsledkem pro posouzení otázky o vlivu, jaký má spojení s trhem pro možný stupeň intenzivnosti orby na určitém stanovišti. Aby vysvětlil účinek vzdálenosti od trhu na možný stupeň intenzivnosti, předpokládá Thünen stát tvaru kruhovitěho naproti jiným veskrze izolovaný, s půdou jakosti vesměs stejné, bez splavné řeky nebo železné dráhy a s jediným rozsáhlým tržištěm uprostřed.

Čím vzdálenější jsou pozemky od tohoto střediska, tím větší část ceny produktů jejich do města dovážených pohltí dopravné, tím menší může být náklad výrobní na místě výrobním samém, a tím extenzivněji musí se tedy vyrábět. I utvoří se takto okružní soustředná pásma výrobní kolem města. Nejbližší pásmo bude věnováno produktům, jež dalšího transportu nesnesou (zelenina, mléko, seno, zemčata, dřevo); čím dále od města, tím nesnadnější jest využitkování městské mrvy, tím nezbytnější jest produkovat ji doma. Tu tedy budou hlavně pásma obilní produkce postupně extenzivnější až do krajin, kde se vůbec nevyplatí výroba pro trh následkem vysokého dopravného, avšak může se ještě vyplatit extenzivní (pastevní) chov dobytka, kterýž pak pro poslední stadia před prodejem dodává se k vykrmení do kruhů vnitřních.

Ve skutečnosti není především ani veskrze stejné půdy, ani jediného trhu. Kromě toho modifikují se účinky vzdáleností lepší komunikací, která působí, že pásma produkci intenzivnějších podél drah železných nebo vodních cest se prodlužují. Proto však hypotéza Thünenova ceny nepozbývá; neboť učí nás znáti zákon o účinku vzdálenosti na možnou intenzivnost produkce a na upravení osnov těžebních při tom. Pro starověk se dají kruhy thünenovské stopovat, běže-li se za střed Řím; také pro některá města ve středověku byly podobné důkazy vedeny. Za naší doby reprezentují vysoce vyvinuté země průmyslové, zejména západoevropské, jaksi vnitřní kruhy Thünenovy (ovšem s výhradou v předešlém paragrafu ad a) naznačenou), kdežto vývozní země zemědělské zastupují pásma vzdálenější.

§. 5. ÚČINEK INTENSIVNOSTI VÝROBY NA ROZSAH STATKŮ ROLNICKÝCH.

Kdežto při průmyslu, tržbě a transportu i hornictví vyšší míra intenzivnosti zpravidla bývá spojena s větším zevním rozsahem podniku, není tomu veskrze tak při rolnictví.

Tu předem již platí pravidlo, že intenzivnější výroba sama nutí k zmenšení plochy k jednotlivým hospodářstvím náležející, ježto výroba intenzivnější vyhledává většího nákladu, kapitálu a práce, a kromě toho ještě činí přehled a řízení na veliké rozloze nesnadnějšími. Proto postup k intenzivnější výrobě bývá, nevádí-li zvláštní příčiny, spojen s ubýváním objemu plošného jednotlivých statků, t. j. s rozmnožením počtu rolnických hospodářství. Obyčejně přechod k intenzivnějším formám vyvolán bývá vzrůstem obyvatelstva, a tudíž i z té strany hlásí se podnět k dělení statků a rozmnožení samostatných hospodářských usedlostí. Z toho pak již jde, že objem plochy jednotlivého statku sám o sobě není rozhodným, jde-li o klasifikaci rolnických statků na velké, střední a malé. Tu spíše rozhodným se stává poměr hospodáře ke statku. Praví se tu výslovně hospodáře, nikoliv vlastníka, neboť hospodářem může býti i pachtýř. Z toho vyplývá, že v oboru rolnictví sluší lišiti dvojí způsob rozdělení půdy: rozdělení půdy podle rozsahu provozování (Betriebsumfang) a rozdělení vlastnictví podle velikosti statků. Zde běží předem o rozdíly ve směru prve řečeném.

Velikými budou se zváti takové statky, na kterých hospodář, jenž tu musí míti vyšší míru odborné znalosti technické a obchodní, již všeobecným řízením dostatečně je zaměstnán, po přitpadě k tomu cíli užití musí i zvláštního odborného personálu.

Státek střední, nezaměstnáváje hospodáře pouhým vrchním řízením, dopouští, aby se též spoluúčastnil na běžných výkonných pracích vedle čeledi a najatých dělníků (tak zvané selské statky).

Malý statek je pak ten, jenž postačí v podstatě ještě na úplné zaměstnání, však zároveň též na vyživení hospodáře a celé jeho rodiny.

Extrémy z toho objevují se jednak v t. zv. latifundích, t. j. statcích tak velikých, že není více možné ani jednotné řízení, při němž řídicí osobnosti by bylo lze ještě aspoň hlavní otěže

podnikatelského vedení plnou měrou udržeti v ruce; nad to zpravidla se ani nevystačí kapitálem na stejnoměrně intenzivní správu, takže jisté části, zejména odlehlé, jen extensivně se spravují (nevypomůže-li propachtování jich v drobném).

Naproti tomu rozumí se hospodářstvím parcelovým každé, jež je menší, než aby stačilo na úplné vyživení hospodáře a jeho rodiny i v letech podprůměrně úrodných.

Již s pouhého stanoviska produkčního jsou tedy latifundie zhusta závadným zjevem v jednotlivém hospodářství národním; nepříznivým zjevem jsou i parcelová hospodářství, zvláště tehdy, jsou-li hospodářovi výhradním pramenem výživy, není-li tedy výnos pozemkový doplněn žádným jiným vedlejším výdělkem, na př. z průmyslu domácího neboli manufakturního, z povoznické živnosti, nebo aspoň z dělnické práce.

Okolnost totiž, že pracovní síla při hospodářství parcelovém bez podobného vedlejšího výdělku zůstává nevyužívána, a výživa nejvýše v příznivých letech je zabezpečena, přistupuje tu k vlastním nedostatkům parcelového hospodářství, jaké jsou zejména nemožnost stanovení a provedení spořádaného hospodářského plánu, přiměřeného povaze půdy. Neboť parcelový hospodář seje a sází toliko, co jest k jeho výživě právě potřebno, provozuje tedy rád hospodářství volné, však bez nezbytných podmínek jeho úspěchu, totiž bez potřebného kapitálu a dobytka. Dostí zjevnou známkou hospodářství, jež nemá více rozměr dostatečný, je neschopnost jeho stačiti k vydržování potahu.

Vyjmou-li se tyto extrémy, lze se stanoviska produkce o poměrných přednostech a nedostatecích velikých a malých statků říci tolik:

Veliké statky mohou vybrati sobě a použití pracovních sil pro určité výkony zvláště kvalifikovaných, mohou podstoupiti snáze obsáhlé meliorace, zpravidla možné jen na větších komplexech, mohou všestranněji užití strojů a využítkovati jich lépe, užívati lepších exemplářů k chovu dobytka, zjednati si vhodnější poměry odbytu atd.

Z toho tedy viděti, že síla velikých podniků spočívá jednak v možnosti lepšího rozvoje podnikatelských vlastností, jednak pak ve stránce kapitálové. — Za to v příčině obyčejné práce vynikají

malé statky nad veliké; jeť ona při nich vydatnější, v podrobnostech pečlivější, a lépe se vyžitkuje času.

Z toho vyplývá povšechné důležité pravidlo, že nemá v rolnictví výroba ve velikém provozovaná nějakou rozhodnou konkurenční převahu nad výrobou v malém, jako ji má v průmyslu.

Marx sice tvrdil, že t. zv. koncentrační zákon, t. j. postupné soustřeďování výroby v závodech stále větších, jest všeobecným, typickým zjevem kapitalistické (obchodové) soustavy hospodářského života, ale i statistické zkušenosti učí, že se pro zemědělství ze všech odvětví výrobních nejméně působnost jeho dá prokázati.

Podle toho, co řečeno, dá se spíše souditi, že některé obory rolnického podnikání lépe prospívají při statcích velikých, zejména chov dobytka a vedlejší průmyslové živnosti rolnické, jiné však povahou svou hodí se zvláště pro malé statky (na př. ovocnářství, zelinářství, drůbežnictví, lnářství). Jsou-li tudíž veliké statky (však jen do jistých rozměrů) povolány a způsobilé k hospodářství kapitálem intenzivnímu, jsou malé pravou půdou pro pracovně intenzivní.

Však posuzování otázky přítomné nesmí býti obmezováno pouze na úvahy se stanoviska výhod výrobních a výnosových, nýbrž předem sluší míti na zřeteli stanovisko sociální, ze kterého žádoucí jest zachovati četný stav statkářů středních a malých — a to vlastníků — již proto, aby nejdůležitější předmět vlastnictví, s nímž jest spojena za určitých podmínek zvláštní renta, nebyl soustředěn v ruce skrovného počtu lidí. Stav středních a menších vlastníků půdy tvoří nejsamostatnější a v nejpříznivějších podmínkách sociálních i zdravotních žijící skupinu obyvatelstva. S druhé strany by ani takový poměr nebyl výhodným, při kterém by docela chyběly statky větší než střední; neboť jsou nutny jednak proto, že jim připadá přirozeně úloha technického vůdcovství a příkladu při zavádění hospodářských pokroků; pak je vyšší měrou nezávislosti a intelligence podmíněna možnost konati bezplatné služby společnosti lidské v samosprávě a rozličných sociálních potřebách.

Konečně se stanoviska politického jest četný stav vlastníků selských v moderní době žádoucí jako přirozená protiváha proti

nestálým a ku převratům náchylnějším vrstvám měst a krajů ryze průmyslových.

Z hospodářských, sociálních i politických příčin zároveň jest tedy nežádoucnější takové rozdělení majetku zemědělského, při němž majetek statků středních, a malých k úplnému zaměstnání a užití rodiny rolníkovy skutečně dostačujících, zaujímá rozhodnou většinu celé plochy; pro ostatek mají oprávnění i statky větší, mezi ostatními po celém území rozdělené, a i nejmenší, pokud nejsou jediným zdrojem výživy, nýbrž s jiným se doplňují. Vzdělání půdy jest pak obyčejně pečlivější, a poskytuje se zejména i třídě rolnické možnost k využitkování úspor a podnět k nim. Každé jiné rozdělení, mající buď převahu velkých statků, nebo kde zaujímají převahu půdy hospodářství malá a parcelová, jest sociálně i hospodářsky nežádoucím.

§ 6. SKUTEČNÝ STAV ROZDĚLENÍ MAJETKU POZEMKOVÉHO V NĚKTERÝCH STÁTECH EVROPSKÝCH.

K náležitému posouzení skutečného stavu poměrů rolnických v každém státě náleží spolehlivá statistika rozdělení vlastnictví pozemkového i statistika forem provozovacích. Obojí zřídka však se podává. Porůznu ještě není ani dostatečné statistiky rozdělení vlastnictví pozemkového.

Francie vykazuje od počátku 19. století pokračující rozdrobování statků větších. Nynější stav rozdrobení majetku rolnického ukazuje statistika t. zv. *cotes foncières* (jež jsou obdobny našim t. zv. katastrálním archům výměrným). Za podklad posouzení slouží jednak katastrové výsledky daně pozemkové, jednak statistika držby dle kategorií velikostních. Na území nynější Francie (t. j. po odečtení území Elsaska a Lotrinska, k Německu připadlého) od r. 1842–1880 počet *cotes foncières* až do 5 franků vzrostl z 5·4 mil. na 7·3 mil.; 10–15 franků z 1·6 mil. na 1·9 mil., kdežto *cotes foncières* přes 100 franků ubylo.

R. 1892 čítala Francie 5·7 milionů polních a lesních hospodářství (vyjímajíc lesy státní) s 49·4 miliony hektarů půdy, z čehož 34·7 mil. ha. rolnicky užívané. I připadlo z celkové plochy na hospodářství

pod	1 ha.	2·7 ⁰ / ₁₀
od	2–5 „	22·8 ⁰ / ₁₀
od	10–40 „	29·0 ⁰ / ₁₀
přes	40 „	45·5 ⁰ / ₁₀

Průměrná velikost jednoho hospodářství 8·65 ha. Co do počtu připadlo okrouhle na plochy

pod	5 ha.	hospodářství	4,064.700	
od	5–10 „	„	788.300	} 816.400
„	10–20 „	„	429.400	
„	20–50 „	„	335.000	
„	50–100 „	„	52.000	
„	100–200 „	„	22.800	} 33.300
přes	200 „	„	10.500	
			5,702.700	

Případá tedy na hospodářství polní ve velikosti pod 5 ha. průměrem 71·27⁰/₀, od 5—10 13·8⁰/₀, od 10—100 14·32⁰/₀ a přes 100 ha. 5·8⁰/₀. Avšak z půdy hospodářsky vzdělávané nalézá se 36·46⁰/₀ v držení pachtýřů, peněžní pacht platících, 10·85⁰/₀ v držení pachtýřů, odevzdávajících vlastníku kvotu výnosu naturálního (polonájemců — srovn. níže) a jen 52·69⁰/₀ v držení i správě vlastníků samých. R. 1882 bylo počítáno, že jest 20⁰/₀ vlastníků zároveň ná denníky.

Ačkoli nejsou dosud poměry rozdělení, zejména když se hledí k majetku střednímu, nepříznivější než na př. průměrem v Německu, přece jest nynější stav již produktem značného drobení.

Podnět k tomuto vyšel ze zákonodárných změn, jež v příčině majetku pozemkového naproti řádům až dotud platným zavedeny byly revolucí francouzskou a zpečetěny v předpisech „Code civil“. Aby se totiž urychlilo rozdrobení zejména statků velikých, zavedena nejen plná volnost obchodu právního v pozemcích (volná dělitelnost), nýbrž zejména i princip stejnodílného rozdělení dědictví mezi dědice téhož pořadí. Zákonným dědicům musí býti nejméně $\frac{1}{2}$, jsou-li 3 nebo více, nejméně $\frac{3}{4}$ pozůstalosti zachovány (réserve héréditaire). Tyto zásady dědického práva, prováděny jsouce od soudů co nejpřísněji, podporovaly na venkově drobení majetku pozemkového. Avšak i náchyllost lidu dělnického, ukládaři své úspory v pozemcích, velice ten proud podporuje. Po stránce výrobní úspěšnosti neukázalo se ještě posud drobení pozemků ve Francii aspoň průměrem býti škodným potud, že výnos půdy stále při tom stoupal; avšak již ozývají se hlasové, kteří v dalším postupu drobení pozemkového vlastnictví spatřují rozhodné nebezpečensví. Hlavní brzdou proti drobení jest nyní zobecnělé umělé obmezování počtu dětí, takže odvrací se nebezpečensví drobení půdy jen jiným zlem: stagnací vzrostu obyvatelstva.

V *Itálii* celé činil na počátku osmdesátých let počet listů výměrných 5,157.293, průměrná velikost jednoho hospodářství 5 ha. 74 a.; průměrná daň 24·17 lir. — Osob povinných gruntovní daní pod 20 lir bylo 2,999.584, od 20—40 lir 368.776, přes 40 lir 308.200. Rozdíly průměrného objemu jednotlivých živností rolnických jsou podle rozličných krajín velmi značné; tak na př. činil průměrný objem v provincii Palermské 3·52 ha., v Messinské 3·86, v Neapolské 2·19, v Beneventské 2·77, Comské 2·11, Vicenzské 2·82 ha., kdežto naproti tomu činí na př. v provincii Římské 10·27,

Benátské 13'91, Sienské 27'99, Ferrarské 18'78 ha. atd. Ke drobení přispívají jednak obyčejně lidu, jenž lne k svému domovu a má náklonnost k rolnictví, takže každý, vydělav si trochu peněz, rád v domovské obci se usazuje a pozemek nakupuje, při čemž i rychlý přírůstek obyvatelstva na váhu padá; jednak zase právo soukromé, jež spočívá na podobných zásadách, jako francouzské.

Horší než poměry velikostí provozovacích jednotek jsou v Itálii poměry vlastnické, neboť ve velké části krajín italských není drobnějších vlastníků, nýbrž jsou to pouzí pachtýři a polonájemci.

V Anglii a Walesu napočteno koncem let sedmdesátých vlastníků půdy asi 973.000, z těch 703.209 mělo méně než 1 akr a celá plocha jim připadající zaujímá jen 151.171 akr; dále mělo

vlastníků	od akrů	do akrů	na něž připadlo plochy akrů
121.981	1	10	478.679
72.640	10	50	1,750.679
25.839	50	100	1,791.605
38.317	100	500	6,827.346
4.799	500	1000	3,317.678
2.719	1000	2000	3,799.307
1.815	2000	5000	5,529.190
581	5000	10.000	3,974.124
223	10.000	20.000	3,098.674
66	20.000	50.000	1,917.676
3	50.000	100.000	194.938
1	přes 100.000		181.000

Po dlouhé doby panovala v Anglii a Walesu tendence ku tvoření velkostatků; 400 peerů má dohromady 5,700.000 akrů; jest 1288 velkostatkářů, kteří mají aspoň po 3000 akrů, jež dávají čístejšího výnosu aspoň po 3000 £ a tvoří dohromady 8'497 mil. akrů; pak

	akrů	dohromady mil. akrů
2.529 velkopozemkářů majících nejm.	1.700	4.319
9.585 větších statkářů	500	4.782
24.421 menších	170	4.144
217.049	1-100	3.931
700.000 majitelů s méně než	1	151.000
koruna a různé korporace mají		1,450.000

Dle toho připadá na majetek mrtvé ruky 4·4⁰/₁₀₀; potom je 4217 statkářů, z nichž má každý aspoň 1000 akrů, jejich majetek re-presentuje 54⁰/₁₀₀ celé plochy.

Poměry ve Škotsku a v Irsku:

		Škotsko		Irsko	
		akrů	plocha v tisících akrů	vlastníků	plocha v tisících akrů
	do 1	76.732	22	36.144	9
od	1 do 1.000	16.158	1.452	28.822	4.345
od	1.000 do 10.000	1.425	4.355	3.453	9.344
	přes 10.000	326	13.095	292	6.458

Připadá tedy ve Škotsku na 0·3⁰/₁₀₀ celého počtu vlastníků 69·2⁰/₁₀₀ plochy, v Irsku na 0·4⁰/₁₀₀ vlastníků 32⁰/₁₀₀ plochy.

Přičiny nesluší hledati v nynějším stavu zákonodárství, jež dopouští plnou volnost pořizovací, nýbrž jednak v tom, že dříve pro rozličné sociální a politické výhody veliký majetek pozemkový byl hledán (závisela na jisté, velikosti důchodů z pozemků na př. schopnost k úřadu soudce mírového), a že dále zakořeněným obyčejem rodinných úmluv substitučních zachovává se velikým statkům nedílnost. Poměry škotské a irské kromě toho vysvětlují se zvláštnostmi politického vývoje.

V Anglii a Škotsku nad to převládá pacht ve velkém, v Irsku pacht parcelový. — Novější dobou ukazují se snahy zákonodárství podporovati nové tvoření menších usedlostí.

V Německu existuje nyní velmi dokonalá statistika dle rozsahů provozovacích i vlastnických jednotek. Roku 1882 byla 5,276.344 hospodářství rolnická s celkovou plochou 40,178.681 ha., r. 1895 5,556.900 s celkovou plochou 43,278.487 ha., z níž bylo (po odečtení lesů, lad a nádvoří) 32,511.899 ha. rolnicky používáno, a z posléze dotčené plochy připadlo na hospodářství:

pod 2 ha.	5·56 ⁰ / ₁₀₀	} 15·67 ⁰ / ₁₀₀	nesamostatná, parcelová ho- spodářství
od 2 do 5 „	10·11 ⁰ / ₁₀₀		
„ 5 „ 10 „	13·02 ⁰ / ₁₀₀	} 47·23 ⁰ / ₁₀₀	samostatná selská hospodářství
„ 10 „ 20 „	16·88 ⁰ / ₁₀₀		
„ 20 „ 50 „	21·87 ⁰ / ₁₀₀		
„ 50 „ 100 „	8·48 ⁰ / ₁₀₀		
přes 100 „	24·08 ⁰ / ₁₀₀		velká hospodářství.

Roku 1895 bylo 12·38% půdy v pachtu, kterýž však se dělí na různé výše uvedené kategorie držební velmi rozdílně, z počtu hospodářství pod 2 ha. je 25·68% pachtovních, od 2–5 ha. 4·64%, od 5–20 ha. 1·97%, od 20–100 ha. 3·54%, přes 100 ha. 19·91%. Toliko zcela malá hospodářství (pachtýři jsou tu dělníci, podruzi atd.) a pak velké statky jsou značnou měrou v pachtu, nikoli střední; stupně od 5–100 ha. reprezentují tedy skoro vesměs vlastníky. Polonájem nalézá se pouze na 1·51% celé plochy.

Leč čísla tato značí jen celkový průměr, pro poměrné zastoupení středního majetku i středních rozměrů provozovacích velmi příznivý. V podrobnostech jeví se v různých končinách Německa veliké rozdílnosti, takže lze říci, že tu nejrůznější poměry rozdělení půdy jsou zastoupeny.

Tak připadá na př. v Německu východně od Labe (t. j. šesti východních provinciích pruských a obojím Meklenbursku) průměrem 44% půdy na hospodářství přes 100 ha., jen 28·5% na hospodářství od 20–100 ha., 19% na hospodářství od 5–20 ha. a 8·5% na hospodářství pod 5 ha. (převaha velkostatků), kdežto v severozápadním Německu (Šlesviku, Holštýně, Hannoveru, Vestfálsku, Oldenburku atd.) na hospodářství přes 100 ha. jen 9·3%, od 20–100 ha. 47·4%, od 5–20 ha. 27·7%, pod 5 ha. 15·6% (převaha větších sedláků). Ve východním Virtembersku na tytéž kategorie v témže pořadí: 1·8–30·2–49·9–18·1, v horních, středních a dolních Frankách (Bavory) na tytéž: 2·3–20·3–57·1–20·3, a v ostatním Bavorsku na západ od Rýna: 2·7–28·7–46·1–12·5 (převaha malosedláků). Ve Virtembersku západním pak: 2·8–4·5–37·0–55·7 (tedy zde nepatrný stav velkostatků i větších sedláků a přes polovice celé plochy v rukou parcelových hospodářů do 5 ha.).

Stav tento vysvětluje se z části již původními poměry osazování a staršími událostmi politickými i agrárnědějinnými, z části novověkými vlivy zákonodárnými, ale namnoze, zvláště kde jsou v převaze větší selské statky, také tuhostí jistých zvyků selského lidu, podporujících udržení celistvého statku.

Pro *Rakousko* celé nebylo podrobné statistiky dle tříd majetku, která by počet vlastníků a poměry rozdělení půdy mezi ně přesně vykazovala, aniž řádné statistiky dle rozsahu provozovacího. Teprve poslední dobou položen k ní základ zvlášt-

ními výkazy, jež vyplňují a v pětiletých obdobích zasílají úřady knihovní. Počátkem r. 1902 uveřejněny byly teprve výkazy o některých ze zemí alpských. Nejisté poskytuje nám opory katastr daně gruntovní, jehož výsledky (dle stavu r. 1883) byly tyto:

Rozdělení majetku rolnického v obcích katastrálních:

z e m ě	počet katastrálních archů výměrných	na arch připadá průměrně		
		půdy v Jitřech vůbec	půdy v Jitřech poplatné	čistý výnos ve zl.
Rakousy Dolní . . .	380.644	9·0	8·7	51·86
„ Horní . . .	157.684	13·2	12·3	75·31
Solnohrady . . .	35.292	35·9	29·9	41·90
Štýrsko	276.063	14·1	13·1	38·78
Korutany	79.231	22·7	20·7	35·75
Krajina	153.912	11·5	10·7	18·29
Přímoří	227.025	6·1	5·7	13·14
Tyroly	300.764	15·4	12·5	15·87
Vorarlberk	39.025	11·6	10·2	18·77
Čechy	966.287	9·3	9·0	52·62
Morava	539.350	7·2	6·9	45·33
Slezsko	90.502	9·9	9·6	39·88
Halič	1,569.844	8·7	8·4	15·60
Bukovina	169.131	10·7	10·4	12·48
Dalmacie	214.150	10·4	10·2	6·64
Úhrnem	5,198.904	10·0	9·5	31·73

Zde ovšem počet katastrálních archů výměrných neudává zároveň počet vlastníků a plocha na 1 arch připadající není totožna s plochou na 1 statek vypadající (můžeť mít jeden vlastník více katastrálních archů, a mnozí mají, zvláště velkostatkáři). Proto jest třeba korektury (srovn. níže), chce-li se poznati aspoň průměrný stav nynější, ale za účelem zjištění změn, jež od r. 1857 se udály, jest třeba této tabulky.

Srovnáme-li tyto výsledky s výsledky t. zv. katastru stabilního (stav z r. 1857), shledáme, že zvýšil se počet katastrálních archů výměrných od r. 1857 do r. 1883 v obcích průměrně o 55⁰/₀, a to:

v Haliči	o 168·7 ⁰ / ₀	v Přímoří	o 75·0 ⁰ / ₀
v Bukovině	o 160·7 ⁰ / ₀	ve Slezsku	o 41·5 ⁰ / ₀

v Solnohradě	o 34·0 ⁰ / ₀	v Korutanech	o 26·9 ⁰ / ₀
na Moravě	o 33·9 ⁰ / ₀	v Krajině	o 23·2 ⁰ / ₀
v Čechách	o 30·1 ⁰ / ₀	ve Štýrsku	o 20·6 ⁰ / ₀
v Rakousích n. E.	o 28·9 ⁰ / ₀	v Rakousích p. E.	o 18·8 ⁰ / ₀
v Dalmacii	o 27·5 ⁰ / ₀		

V tom viděti jest stále pokračující drobení statků: největší v Haliči, nejmenší v Rakousích p. E. Výnosy katastrální nejsou ovšem měřítkem naprosto spolehlivým pro srovnávání.

Co do průměrné plochy, spadající pod 1 katastrální arch výměrný, zmenšila se průměrem o 28·6⁰/₀, a to:

v Haliči	o 62·7 ⁰ / ₀	ve Štýrsku	o 18·7 ⁰ / ₀
v Bukovině	o 61·8 ⁰ / ₀	v Rakousích n. E.	o 23·5 ⁰ / ₀
v Přímoří	o 43·0 ⁰ / ₀	v Čechách	o 23·2 ⁰ / ₀
ve Slezsku	o 30·8 ⁰ / ₀	v Dalmacii	} o 21·2 ⁰ / ₀
na Moravě	o 25·0 ⁰ / ₀	v Korutanech	
v Solnohradě	o 24·0 ⁰ / ₀	v Rakousích p. E.	o 15·9 ⁰ / ₀

S korekturou výše naznačenou byl (r. 1883) v Předlitavsku celém počet poplatníků 4,160.000, připadá průměrem na jednoho vlastníka 1·26 výměrného listu, což se rozděluje na jednotlivé země následovně:

země	počet poplatníků	na jednoho poplatníka připadá průměrem			
		výměrných archů	půdy ha.	zdaněné půdy ha.	čistého ka- tastrálního výnosu zl.
Čechy	754.556	1·28	6·9	6·7	67·39
Morava	457.728	1·18	4·9	4·7	53·41
Slezsko	77.552	1·17	6·6	6·4	46·54
Halič	1,420.021	1·11	5·5	5·3	17·25
Bukovina	153.286	1·13	6·8	6·6	13·77
Dol. Rakousy	266.461	1·43	7·4	7·2	74·09
Hor. Rakousy	111.657	1·41	10·7	10·0	106·35
Solnohrad	24.424	1·44	29·3	24·9	60·54
Štýrsko	188·947	1·46	11·9	11·1	56·66
Tyroly a Vorarlberk	226.642	1·50	12·9	10·6	23·95
Korutany	49.321	1·58	20·9	19·1	60·63
Krajina	106.558	1·44	9·3	8·9	26·42
Přímoří	166.249	1·37	4·8	4·5	17·94
Dalmacie	112.814	1·90	11·4	11·1	12·60

Počet katastrálních archů výměrných na jednoho poplatníka sestaven jest pouze v mezích jednotlivých daňových okresů, takže se tu přihlíželo k poplatníkům, kteří mají pozemky ve více okresích. Z toho již vyplývá, že zemské průměry v tabulce udané nejsou správným výrazem seskupení tříd majetkových. Leč i z nich dá se souditi kombinováním počtu výměrných archů, rozlohy a výnosu, že tu jsou velmi rozličné poměry.

Tak na př. německé země vnitrorakouské, mimo Vorarlberk, mají převahou hospodářství velikosti střední. Země severní ukazují vedle veliké a střední i malou majetnost, značně zastoupenou.

Podle stavu dřívějšího katastru stabilního podává nám, pokud se Čech týče, přehled velmi podrobný, dle někdejšího rozdělení krajského a upravený na základě stabilního katastru po ukončení jeho (r. 1857), dílo „*Tafeln zur Statistik der Land- und Forstwirtschaft in Böhmen*“, pro nynější poměry arci poněkud zastaralé.

	Počet statků	Celková jich výměra v jltrech	Statky tyto zaujmají % celé plochy	Průměrně na jeden statek případá
Deskových . . .	992	3,067.722	33.9	3.092
Nedeskových . .	639.012	5,958.103	66.1	9
Velkostatky (až do 200 jiter) . . .	1.778	3,370.486	37.3	1.895
Malostatky . . .	638.226	5,655.339	62.6	8
Majetek mrtvé ruky	20.007	1,248.541	13.8	62
Fideikomisy a léna	158	1,035.757	11.4	6.555
Volný (allodní) majetek:				
přes 200 jiter .	702	1,676.542	18.5	2.388
200—100 . . .	836	106.899	1.2	127
100—50 . . .	13.922	871.751	9.6	62
50—25 . . .	57.298	2,010.877	22.3	35
25—10 . . .	79.232	1,340.586	14.8	16
10—5 . . .	49.992	365.169	4.0	7
5—1 . . .	118.997	300.252	3.3	2
1 . . .	298.860	69.465	0.7	0.23

Podle jednotlivých krajů (dílo vydáno ve 13 svazcích, z nichž každý zahrnuje jeden bývalý kraj) jeví se značné rozdíly; tak na př. činí:

v kraji	průměrná velikost 1 malostatku (pod 200 jiter)	z celého počtu vlastníků připadá na vlastníka		
		pod 1 jitro	1 až 5 jiter	obou těchto kategorií dohromady
v p r o c e n t e c h				
budějovickém	15 jiter	37	14·3	51·3
táborském	11 „	39·5	16·2	55·7
píseckém	11 „	40	18·2	58·6
plzeňském	10·79 „	43	16	59
žateckém	9 „	42	18	60
čáslavském	9 „	46·5	13·7	60·2
pražském	9 „	54	12	66
chebském	8 „	43	24·4	67·4
jičinském	6 „	44	23·9	67·9
chrudimském	7 „	49·2	19	68·2
královéhradeckém	6 „	47·3	22	69·3
boleslavském	6 „	50·5	21·2	71·7
litoměřickém	5 „	56·9	19·3	76·2

Nový pokus sestavit statistiku pozemkového majetku v Čechách na základě stejného rozčlánkování majetkových kategorií byl proveden novější dobou výborem zemským za pomoci okresních výborů. Výsledky této statistiky jsou složeny v díle: „Statistické tabulky o změnách v rozdělení majetku pozemkového v král. Českém“ (Praha 1893) a dají pro majetek allodní následující tabulku v nejednom směru, arci ne úplně spolehlivou:

	počet statků v zemi	celková jejich výměra v jitrech	statky tyto zaujímají % celé plochy	průměrně na 1 statek jiter
přes 200 jiter	1.407	1,175.805	14·19	835 ¹¹ / ₁₆
od 100 do 200 „	1.159	155.724	1·88	134 ⁰ / ₁₆
„ 50 „ 100 „	11.210	707.845	8·54	63 ² / ₁₆
„ 25 „ 50 „	46.982	1,635.698	19·74	34 ¹⁸ / ₁₆
„ 10 „ 25 „	76.694	1,257.502	15·17	16 ⁰ / ₁₆
„ 5 „ 10 „	64.708	455.117	5·49	7
„ 1 „ 5 „	218.111	520.488	6·28	2 ⁰ / ₁₆
pod 1 jitro	323.797	104.079	1·26	⁰ / ₁₆

Přirovnáme-li tuto tabulku s tabulkou volného majetku výše podanou, seznáme, že značnou měrou přibýlo statků v kategorii nad 200 jiter (o 100%) a v kategorii od 1 do 5 jiter (bezmála o 85%), menší měrou statků v kategoriích od 100 do 200 jiter (o 37%), od 5 do 10 jiter (o 29%) a pod 1 jitro (o 8%). Jeví se tedy vlastně přírost počtu jen při větších statcích, pokud jsou volně dělitelný, a při statcích nejmenších; ale přírost ten při statcích přes 200 jiter je spojen se značným úbytkem průměrného jich rozsahu, kdežto rozsah statků mezi 100—200 jiter o něco málo vzrostl (ze 127 na 134 jitra); naproti tomu u nejmenších průměrný rozsah stoupl. Za to při statcích rozměrů středních jeví se úbytek i co do počtu i co do podílu, jaký na ně připadá z plochy celkové, ač ovšem průměrná jejich velikost zůstává takměř stejná.

O vývoji a stavu zákonodárství v Rakousku a Německu bude níže jednáno.

Rusko. Obsáhlá anketa zavedená v letech 1877—80 zjistila poměry majetkové na ploše 391,103.966 desjatín (1 desjatina = 1'093 ha.). Z těch připadá na stát 150,409.977 desjatín (38·5%), a to hlavně lesy, na carskou rodinu 7,368.740 (1·9%), na selský majetek „mírový“ (pospolitostí obecních) 131,372.457 (36·6%). Ze zbývajících 91,605.845 desjatín (23%) připadá bezmála 80% na majetek šlechty (v celku tedy 18%), ostatek na kupce, měšťáky a na vlastnictví selské mimo svazky mírové.

Již z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že příčiny, na kterých závisí stav rozdělení majetku rolnického a tendence v tom vládnoucí, zpravidla jsou spleťtějšího rázu a působí tu i zvláštnosti národní povahy, sociální i politické pohnutky a nemalou měrou i právní řády samy. (Srovn. níže o politice agrární.)

Že se v samotné povaze velkovýroby v oboru rolnickém nezakládá nějaká její absolutní převaha nad výrobou v malém, vidíme doloženo skutečností, že současně v jednom státě uskutečňuje se tendence ke tvoření statků velikých (Anglie), kdežto v týž čas v jiném státě vítězí tendence opačná (Francie, Badensko, Vírtembersko).